

HÁNYAN FORDÍTOTTÁK GÖRÖGRE A TÓRÁT?

CSALOG ESZTER

ABSZTRAKT: Az *Ariszteasz-levél* tanúsága szerint a Tórát 72 fordító ültette át görög nyelvre II. Ptolemaiosz idejében. A 72-es szám minden valószínűség szerint szimbolikusnak tekinthető, számos bibliai és rabbinikus vonatkozással, és igen jelentős hatástörténettel. De ha a valóságban nem 72-en voltak a fordítók, akkor hányan lehettek? A *Maszekhet szofrim* tanúsága szerint létezett egy olyan hagyomány is az ókorban, miszerint összesen öt fordító végezte a munkát: mindegyikük a Tóra egy-egy könyvét fordította le. Az *Ariszteasz-levél* hiteles forrásként történő elutasítását követően a 17. században kialakult egy ezzel egyező konszenzus, vagyis a könyvenkénti egy fordító plauzibilis megoldásnak tűnt. Csakhogy néhányan ezt az elméletet is megkérdőjelezték, hiszen például az *Exodus* könyve utolsó hat fejezetének stílusa, tartalma élesen elüt a korábbi fejezetekétől. THEO VAN DER LOUW kutató pedig a *Genesis* és az *Exodus* hasonló elemeiből kiindulva vetette föl, hogy a két könyv fordítója esetleg egy és ugyanazon személy lehetett. Hiába gyarapodott a *Pentateukhosz* könyveire vonatkozó vizsgálatok száma az utóbbi évtizedekben, egyértelmű válaszokat nem sikerült ezekre a kérdésekre kapni, hiszen míg az egyik kutató az egyes könyvek illetve fordítási egységek azonos elemeire, a másik az eltérésekre teszi a hangsúlyt. Ugyanígy az is nehezen dönthető el, hogy milyen sorrendben lettek lefordítva az egyes könyvek. Hipotézisem szerint a harmonizáció mint fordítástechnika vizsgálata közelebb vezethet bennünket a megoldáshoz. Az eddigi megfigyelések alapján a harmonizáció nem csupán a *Genesis*-től a többi könyv irányába, hanem „visszafelé” is működött. Ha a megfigyelések helytállóak, felmerül a kérdés, hogy nem úgy zajlott-e le a fordítás, ahogyan az *Ariszteasz-levél* ezt bemutatja: „Munkához is láttak, és minden egyes részt, amivel elkészültek, összehasonlítottak és egyeztettek”: vagyis egyidőben dolgoztak, de a rendszeres egyeztetés során átvettek egymástól megoldásokat. Természetesen ehhez nem szükséges 72 fordítót feltételezni, de a segédekkel – felolvasókkal, másolókkal – együtt jelentős csapat végezhetette a történelem egyik leghíresebb fordítását.

KULCSSZAVAK: Szeptuaginta, Tóra, Ariszteasz-levél, ókori fordítások, Ptolemaida Egyiptom

1. A Tóra 72 fordítója az *Ariszteasz-levél*ben és azután

ARNALDO DANTE MOMIGLIANO így fogalmazott 1932-ben az ún. *Ariszteasz-levél*¹ kapcsán: „per un certo aspetto un libro messianico”.² Vagyis: egyfajta messianisztikus irat – természetesen a Messiás nélkül. Ha figyelmesen elolvassuk az Egyiptomban tartózkodó zsidók életkörülményeire

¹ A mű valójában nem levél, hiszen nem a levél műfajának jellegzetes jegyeit mutatja, hanem értekezés, amelyet ókori szokás szerint konkrét (ez esetben fiktív) személynek címeztek. Hadas 2007, 56; Honigman 2003, 1. Josephus βιβλίον-nak nevezi (AJ XII.100), Epiphaniosz σύνταγμα-nak (*De mens. et pond.* 9), maga Ariszteasz δῦγγισις-nek (1. fej.). Az egyszerűség kedvéért maradok a megszokott elnevezésnél.

² Momigliano 1932, 170.

való utalásokat (12-14, 19-27, 308-309. c.), a jeruzsálemi főpap és a vének, illetve az egyiptomi uralkodó egymáshoz viszonyulásának bemutatását (33-82, 124, 173-180, 318-321. c.) vagy akár az asztali beszélgetéseket (187-300. c.), kiderül, hogy ebben a világban úgyszólván teljes a harmónia. A vezető személyiségek kapcsolatát áthatja a kölcsönös tisztelet; a zsidó vének a legkielégítőbb válaszokat tudják adni bármilyen kérdésre a görög kultúrán nevelkedett vendéglátóiknak; a rab-szolgafelszabadítási akciónak köszönhetően az alexandriai zsidó alattvalóknak a lehető legjobb dolguk van a Ptolemaioszok alatt – vagyis akár egyfajta anti-Exodusként is fölfoghatjuk a műben bemutatott eseményeket. Ebből az Egyiptomból nem szükséges elmenekülniük a zsidóknak, hiszen helyben megtörténik a felszabadulás, sőt, a jeruzsálemi főpapnak nyomatékosan kell kérnie, hogy a fordításra kijelölt véneket ne tartóztassák Alexandriában a szükségesnél tovább (121-126. c.). A Törvényadáshoz sem kell elhagyni az országot, hanem Alexandriában is átvehető az új Tóra. SYLVIA HONIGMAN kutató komplex exodus-paradigmát emleget a mű kapcsán.³

Ennek az Exodus-paradigmának egyik eleme a 72 fordító, akik a tizenkét törzs hat-hat képviselőjéből álltak. Ebben az időben persze (akár a mű keletkezési idejében, akár a bemutatott korban⁴) ha nem is lehetetlen, ámde meglehetősen nehézkes feladat lehetett (vagy lehetett volna) az összes törzsből hat, minden szempontból alkalmas – héberül és görögül is kiválóan tudó, az Írásokban járatos – személyt összeszedni.⁵ Nézzük meg, mit jelenthetett még a korabeli olvasók számára a 72-es szám?⁶

Először is, a 72 nem feltétlenül 72, hiszen ha a felsorolt neveket megszámloljuk, csupán 71-et találunk (50. c.); sőt, Josephus verziója (*Ant.* XII. 2.7.) már csak 70 fordítóról szól.⁷ A három variáció mindegyikéről könnyen asszociálhatunk Jákób leszármazottainak számára (2Móz 1:5):⁸

³ Honigman 2003, 53. – Az Ariszteasz-levél többi elemének igazságtartalmával jelen tanulmány nem foglalkozik, mert túlfeszítené annak kereteit. Az egyes kutatók véleménye a kérdést illetően széles skálán mozog a tórafordítás keletkezési körülményeire vonatkozóan a művet maximálisan figyelembe vevő Nina Collinstól (Collins 2000) Tessa Rajakon (aki történelmi mítosznek nevezi a művet, igazságmagvakkal: Rajak 2009, 47), illetve Honigmannon keresztül (aki a Ptolemaida udvar szerepét plauzibilisnek tekinti; Honigmann 2003, 93-118) a szkeptikus Benjamin Wrightig, akinek véleménye szerint teljesen figyelmen kívül kell hagyni az Ariszteasz-levelet, ha a tórafordítás keletkezési körülményeivel akarunk foglalkozni (Wright 2011; 2015, 10). (Itt csak néhány művet emeltem ki a gazdag szakirodalomból.)

⁴ A bemutatott kor – ha az uralkodó nincs is pontosan nevesítve – II. Ptolemaiosz ideje (Kr. e. 282–246), a mű keletkezését viszont a legtöbb kutató a Kr. e. 2. századra teszi.

⁵ Anélkül, hogy az elveszett tíz törzs utáni nyomozásba belebonyolódnánk, érdemes megemlíteni, hogy a Krónikák 2. könyve alapján Izrael kettészakadását követően volt egyfajta mozgás a déli királyság irányában (Ezékiás idejében, ld. 2Krón 30), és az Újszövetség is arról tanúskodik, hogy éltek Jeruzsálemben a Júdától, Benjámintól és Lévitől eltérő identitású személyek (ld. az Áser törzsből származó Anna prófétaasszony, Lk 2:36), azonban valószínűleg nem lehettek túlságosan nagy számban. – A tizenkét törzs (phülé) mint ideális szám Platon Államában is felbukkan, azonban egyetérttek Honigmannal, hogy a tizenkettes szám hátterét elsősorban bibliai szövegekörnyezetben kell keresni (Honigman 2003, 57).

⁶ Nem tudhatjuk, hogy a 72 az „eredeti” szám a hagyományban, vagy a 70-es szám létezett először. Honigman 2003, 58.

⁷ Megjegyzendő, hogy Philón narratívája – amely több évtizeddel korábban keletkezett Josephusénál – nem egy ponton eltér az Ariszteasz-levéltől; többek között a fordítók számával sem foglalkozik (*Vit. Mos.* II.37).

⁸ A héber Biblia szövegének fordítása – hacsak nem jelölöm másképp – Károli Gáspár revidált változata. Könyveire a hagyományos protestáns rövidítést használom (1Móz stb.) A Szeptuaginta-idézetek saját fordításban szerepelnek; az igehely megadásakor a görögös rövidítést alkalmazom (Gen, Exod stb.).

Mindazok a lelkek pedig, akik Jákób ágyékából származtak, hetvenen voltak.

Ebből ugyan éppen a Szeptuagintában hetvenöt lett, feltehetően Manassé és Efraim utódjaival kiegészítve:

Az összes Jákóbtól származó lélek hetvenöt⁹ volt.

Illetve gondolhatunk még a nagy Szanhedrin taglétszáma (71):¹⁰ ez a Misna (Szanh 1:6) szerint a 4Móz 11:16–17-ből eredeztethető, amely így szól:

Mondta azért az Úr Mózesnek: Gyűjts egybe nekem hetven férfiút Izrael vénei közül, akikről tudod, hogy vénei a népnek és annak előljárói, és vidd őket a gyülekezet sátorához, és álljanak ott veled. Akkor alászálok, és szólok ott veled, és elszakasztok abból a lélekből, amely te benned van, és teszem ő beléjük, hogy viseljék te veled a népnek terhét, és ne viseljed te magad.

Azonban nem ez volt az első alkalom, amikor a hetven vénnek meg kellett jelennie Isten előtt. Először a Sínaira kísérték föl Mózes, Áront és fiait ugyanennyien (2Móz 24:1):¹¹

És mondta Mózesnek: Jöjj fel az Úrhoz te és Áron, Nádáb és Abihu, és az Izrael vénei közül hetvenen, és hajtsátok meg magatokat távolról.

Ennek a párhuzamnak abból a szempontból is jelentősége van, hogy az *Ariszteasz-levél* beszámolója egyfajta „alkotmányos fikció”-nak tekinthető, amely a fordítást az eredeti mózesi Törvény-nyel majdhogynem egyenértékűvé teszi: lásd a lefordított Tóra felolvasása az egész nép előtt (talán ezért is szerepelteti a 12 törzs képviselőit), a szövegen változtatni kívánókra mondott átok (vö. 2Móz 24, 5Móz 4):¹²

A munka végeztével Démétrios összehívta a zsidók közösségét arra a helyre, ahol a fordítást készítették, s fölolvasta nekik a fordítók jelenlétében, akiket a sokaság mint jótevőit, nagy lelkesedéssel üdvözölt. (...) Amikor befejezték a tekercsek fölolvasását, fölálltak a papok, a fordítók közül s a zsidók közösségéből a vének meg a nép vezetői, s így szóltak: „Minthogy a törvényt igen szépen, Istennek tetsző módon és a legnagyobb

⁹ A hetvenötös szám a Gen 46:27-re megy vissza, ahol – a MT-től eltérően – szintén 75 leszármazottáról van szó. (Az eltérést valószínűleg Józsefnek a Gen 46:20–21-ben szereplő leszármazottainak a hozzáadása okozta.) Az 5Móz 10:22-ben viszont a LXX-ban is 70 szerepel. Az ÚSZ (István védőbeszéde, Csel 7:14) a 75-ös verziót veszi át.

¹⁰ A Talmud tanúsága szerint nem minden rabbi fogadta el a páratlan számot ideálisnak. Rabbi Jehuda a 70-es szám mellett kardoskodott (bSzanh 3b).

¹¹ Epiphánios össze is kapcsolja a fordítók számát a bibliai hellyel: De mens. et pond. 10. A modern szakirodalomban ld. pl. Orlinsky 1975, 94; Honigman 2003, 53–63, Wright 2009, 311.

¹² Jellicoe 1968, 57. Érdekes párhuzamként Honigman azt az eljárást említi, ahogyan Athénban a görög klasszikusokat „kanonizálták” (Honigman 2003, 59). Egyetlen forrása azonban Pszeudo-Plutarkhosz, aki feltehetően a Kr. u. 3. vagy 4. században írt; valószínűleg lehetetlen kibogozni, hogy az ő beszámolójában milyen hagyományok vagy források keveredtek.

pontossággal fordították le, úgy helyes, hogy ebben a formában maradjon fenn, és semmi változtatás ne essék rajta.” Miután mindenki hangosan helyeselt, fölszólították őket, hogy népük szokásához híven mondjanak átkot arra, aki a fordítást meghamisítaná akár hozzátoldás, akár a szöveg bárminő jelentéktelen módosítása, akár megrövidítése által. (308, 310–311. c.)¹³

A párhuzamot a teljes egyetértésben készített fordítással még jobban erősíti a 2Móz 24:11-nek a Szeptuaginta-megoldása. Vessük össze a héber és a görög verziót:

És Izrael fiainak választottaira [a 70 férfira] nem bocsátotta kezét (ló' sálach jádó).

Izrael választottai közül senki sem volt eltérő véleményen (οὐ διεφώνησεν οὐδὲ εἷς).

Fontos megjegyezni, hogy a lelkes fogadtatás a levél szerint *nem* jelenti azt, hogy a görög szöveg felváltotta volna a héber Tórát Alexandriában. Ez azért lényeges, mert az *Ariszteasz-levél* egyik neves modern kritikusának, BENJAMIN WRIGHTnak egyik legfőbb érve a mű hitelessége ellen így szól: valószerűtlen, hogy egy szent szöveget egyik napról a másikra felváltsa annak fordítása.¹⁴ WRIGHTnak ezzel az állításával még egyet is lehet érteni, csak hogy a levélben semmi ilyesmit nem olvasunk. A szerző megjegyzése (*Hasonló örömmel fogadták Démétrioszt is, s arra kérték, ajándékozza meg vezetőiket a teljes törvény másolatával*, 309. c.) akár azt is jelentheti, hogy az átvett másolatot biztonságba helyezték, majd továbbra is a héber nyelvű tekercseket használták a zsinagógai istentisztelet során.

A hetvenes szám gazdag bibliai illetve rabbinikus előfordulásai közül idekapcsolódik még, hogy a zsidó hagyomány a népek számát 70-ben határozza meg az 1Móz 10 alapján (pl. *Gen. Rabba* 37, *bSzóta* 36b) – ahol ráadásul a Szeptuaginta szövegében 72 név, vagyis nép-ös szerepel; tehát létezett egy 72 népre vonatkozó tradíció is a népek számára vonatkozóan (elsősorban a keresztény, de zsidó irodalomban is). A 70 nép és a Tóra viszonya szintén többször tárgyalt mozzanatot a rabbinikus irodalomban; itt most azt emelném ki, hogy a Talmud szerint (*bSzóta* 32a) az 5Móz 27:8-ben olvasható megfogalmazásból: *ukhetavtá 'al há'avaním 'et-kol-divré hattórá hazzót ba'ér hétév*, vagyis „írd fel a kövekre e törvénynek minden igéjét igen világosan!” az „igen világosan” nem másra vonatkozik, mint hogy Mózes a Tórát 70 nyelvre fordította le:

Ezután odahozták a köveket, megépítették az oltárt, levakolták vakolattal, majd ráírták a Tóra szavait 70 nyelven, mert meg van írva: „igen világosan” (ve'achar kákh hév'í 'u' 'et há'avaním uvánú 'et hammizbéach veszáduhú beszíd vekhátevú 'áláv 'et kól divré hattórá besiv'im lásón sene'emár bá'ér hétév).

¹³ Az összes idézet az Ariszteasz-levélből Simon L. Zoltán fordítása.

¹⁴ Első számú érvként Wright arra hivatkozik, hogy a mű nyelvezetén érződik a szerző rétorikai neveltetése, amelybe a fikció írása (*prosopopoeia*, mások bőrébe bújás) is beletartozott – vagyis egy gyakorlott fikció-szerző művével van dolgunk (Wright 2011, 10). Elég meghökkentő érv, ha belegondolunk, hogy minden művelt ember neveltetésébe beletartozott a rétorika, például olyan neves történetírókéba is, mint Thuküdidész.

A 72 illetve 70 fordítóra vonatkozó hagyomány egymás mellett élt a zsidó és a keresztény tradícióban – a 70-es szám elsősorban keresztény,¹⁵ míg a 72 inkább zsidó forrásokban szerepel. Ezek mellé társult az öt fordítóra vonatkozó megjegyzés, amely a 8. századra tehető *Maszekhet Szofrimban* olvasható: *ma’asze be-5 zeqaním sekhatevú le-Talmái hammelekh et hattóra javanít*, vagyis: „Történt, hogy öt vén írta le Ptolemaiosz királynak a Tórát görögül” (*Masz. Szof. 1:7*).¹⁶ (Érdekes módon a traktátus egymás mellett őrzi az öt, illetve a 72 fordító hagyományát.) A 70-72 fordítóra vonatkozó újabb variáció olvasható a 4. századi Epiphanosznál: leírása alapján a fordítók külön-külön cellákban dolgoztak, de kettesével.¹⁷ Véleményem szerint ezalatt nem a szakaszok egymás közötti felosztását értette, hanem inkább egyfajta munkamegosztást: például egyikük felolvasott, a másikuk fordított és írt.

2. Az *Ariszteasz-levél* felülvizsgálata

A 72 (vagy 70) fordító hagyományával történő radikális szakítás a 16–17. században következett be, amikor is JUAN LUIS VIVES (1552)¹⁸, illetve később HUMPHREY HODY (1684)¹⁹ megkérdőjelezte az *Ariszteasz-levél* történetiségét. Elsősorban HODY volt az, aki meggyőzően bizonyította, hogy a mű semmiképpen nem lehet kortárs szerző beszámolója. Hozzá kell tennünk: mindezt nem kevés zsidóellenes élel tette: szerinte a mű egy zsidó hamisítvány, azzal a céllal, hogy a Szeptuagintát elfogadhatóvá tegye zsidó körökben. A fürdővízzel együtt azonban a gyermeket is kiöntötték, hiszen ettől kezdve a legtöbb kutató a levél összes vonatkozásának hitelességét kétségbe vonta. A fordítás körülményeire, céljára vonatkozóan új és új elméleteket állítottak fel, legkevesebb hetet – a magas szám jelzi, hogy egyik koncepció sem bizonyult kielégítőnek.²⁰ Az újabb, utóbbi évtizedekben bekövetkezett paradigmaváltás annak a felismerésnek köszönhető, miszerint az *Ariszteasz-levél* nem a modern, hanem az ókori kritériumok alapján vizsgálándó.²¹ Márpedig az objektivitással szemben támasztott modernkori elvárással ellentétben éppen az autopszia, vagyis a szerző személyes tapasztalata jelentette a történeti forrás hitelességét. Vagyis az *Ariszteasz*ként bemutatkozó szerző legalábbis hitelesnek látszó művet akart az olvasók kezébe juttatni, és igyekezett a rendelkezésre álló ismeretek alapján elérni célját. Eszerint a mű teljes egészében nem lehet fikció, hiszen

¹⁵ Lásd pl. Just. *Dial.* 67.7 (70); Clem. Alex., *Strom.* 1.148 (70); Ioh. Chrys. *Hom. Matth.* 5:2 (70); Hier. *Praef. ad Gen.* (70).

¹⁶ Sajnos nem tudni, hogy a késői (8. századi) keletkezésű traktátus milyen régi hagyományra megy vissza.

¹⁷ Epiphanosz összedolgozta (72 fordító; Pharosz szigete; cellák) és továbbgondolta (a fordítók rotációs rendszerben dolgoztak: végül minden fordító minden könyvet megkapott, ezek eredménye lett egybehangzó fordítás) a korábbi hagyományokat (*De mens. et pond.* 4.9.10.).

¹⁸ Juan Luis Vives: *De veritate fidei christianae*. Vives sajnos nem fejtette ki, mire alapozza szkepticizmusát. – Wasserstein–Wasserstein 2006, 241–242.

¹⁹ Hody művének beszédes címe: *Contra Historiam Aristae de LXX interpretibus dissertatio: in qua probatur illam a Iudaeo aliquo confictam fuisse ad conciliandum auctoritatem versioni Graecae: et quorundam doctorum virorum defensiones eiusdem, examini subijciuntur* [Értekezés Ariszteasz 70 fordítóról szóló története ellen, amelyben bebizonyítatik, hogy valamely zsidó koholta abból a célból, hogy a görög fordításnak tekintélyt szerezzen; továbbá bizonyos tudós férfiak védekezése ugyanilyen vizsgálatnak vettetik alá.]

²⁰ Az elméletekről összefoglalóan lásd Hadas-Lebel 2001, 43–44; Honigman 2003, 35; Wright 2015, 311–317. A „rehabilitáció” Bickerman 1959-ben megjelent tanulmányával kezdődött el: *The Septuagint as a Translation*.

²¹ Ezt a nézetet a kutatóknak egy része osztja csak, lásd a 3. lábjegyzetet.

a kortársak emlékezetét is figyelembe kellett vennie a szerzőnek.²² Ez alapján számos kutató újra górcső alá veszi a műben szereplő tényeket, kezdve a fordítás eredeti céljával egészen a projekt kivitelezéséhez szükséges időig. Azonban talán legkevésbé a fordítók számával foglalkoznak, hiszen – mint fentebb felvázoltam – talán ez a történet leginkább allegorikus, idealizált eleme.

Az utóbbi évtizedek kutatásai elsősorban magára a szövegre irányulnak. A vizsgálatok tárgyává általában a szórendet, a lexikai elemek megfeleltetését, illetve grammatikai jellegzetességeket teszik. Ezek alapján próbálják többek között azt a kérdést is megválaszolni, hogy az egyes könyvek tartalmaznak-e olyan jellegzetességeket, amelyek alapján külön fordítási egységként kezelhetők.

Egy példával szeretném illusztrálni, hogy mennyire nem egyszerű feladat a rendelkezésre álló adatok kiértékelése. Legyen a példa az *infinitivus absolutusszal* kifejezett *figura etimologicák* („megáldván megáldalak”, vagyis *bárékh* ’*avárekhekhá* és hasonló kifejezések) visszaadása, ami szorosan kapcsolódik témánkhoz, ti. el tudjuk-e különíteni egymástól a fordítói megoldások alapján az egyes könyveket.

EMANUEL TOV arra a következtetésre jutott, hogy a *Genesis* fordítója megközelítőleg ugyanannyiszor fordítja az *infinitivus absolutusszal* kifejezett *figura etimologicákat* „szó szerint”, vagyis participium segítségével,²³ mint főnévvel, vagyis szabadabban. A későbbi könyveknél vizsgálata alapján már főneves megoldás dominál, tehát visszaszorult a fordítói hezitálás.²⁴ Ez alapján tehát úgy vélhetjük, a *Genesis* elkülöníthető nyelviileg a többi könyvtől.

THEO VAN DER LOUW viszont két évtizeddel később arra a megállapításra jutott, hogy Tov nem jól értelmezi az adatokat: már a *Genesis*en belül megfigyelhető, hogy a könyv vége felé háttérbe szorul a participiumos megoldás, a 40–50. fejezet között már csupán mindössze egyszer alkalmazza ezt, szemben 12 főneves megoldással. Vagyis ez a jellegzetesség *nem* különíti el a *Genesis* fordítóját a többi fordítótól.²⁵

Azt gondolom azonban, hogy alapvetően mindkét megoldás a hebraizmust igyekszik visszaadni, vagyis a fordító nem igazodik a görög stílus kívánalmaihoz. Ahol feltűnően visszaszorul *mindkét* megoldás, tehát nem találunk szójátékot a görögben, az az Exodus törvényeket tartalmazó szakasza, ahol valamennyire a korabeli jogi nyelvezethez igazodik. Ebből ugyan nem vonható le az a következtetés, hogy ezt a szakaszt más személy fordította, azonban az eltérő nyelvezet azt sejteti, hogy a fordító kapcsolatban állt jogi területtel.²⁶

Kinek van igaza? Valószínűleg mindegyik állítás tartalmaz igazságot. Hasonlóképpen az egyes héber szavak görög ekvivalenciáinak vizsgálata sem működik mechanikus módon, a szövegkörnyezet és egyéb szempontok gondos mérlegelése is szükséges.²⁷

²²De Crom 2021, 127. Hadas-Lebel még amellet tette le a voksát, hogy a művet szerzője fikciónak szánta és a korabeli olvasók is annak tekintették (Hadas 2007, 54); lásd még Wright 2015, 10.

²³A lehetséges görög nyelvi megoldások közül ti. ez áll legközelebb a héber szerkesztésmódhoz.

²⁴Tov 1999, 248–251.

²⁵Van der Louw 2019, 280.

²⁶Csalog 2021, 68. (A pontos számokat ld. a 15. lábjegyzetben.)

²⁷Van der Louw 2019, 272. Megfogalmazása szerint, ha nem vesszük figyelembe a szövegkörnyezetet, „almákat és narancsokat hasonlítunk össze”.

3. Egy könyv – egy fordító?

Visszatérve a fordítók számára, a modern kutatók körében leginkább elterjedt elmélet szerint a Szeptuagintán belül elsőként a Tóra fordítása született meg,²⁸ mégpedig minden könyv egy-egy önálló fordító munkája²⁹ – és ezzel tulajdonképpen visszatértünk az egyik ókori eredetű hagyományszálhoz (ld. a Maszekhet Szofrim fent idézett szakasza). A feladat nehézségét növeli, hogy a fordítók (még az Ariszteasz-levélhez legszkeptikusabban viszonyulók véleménye szerint is) nagyjából azonos korban és milióban éltek, illetve hasonló tradícióval rendelkeztek.³⁰ Ezért sem könnyű az egyes könyvek stílusa között éles határvonalat találni. Az alábbiakban röviden áttekintem az „egy könyv – egy fordító” elmélet néhány kihívását.

Egyik első kutató, aki majd’ 100 évvel ezelőtt felvetette, hogy a Genesis két fordító munkája, OTTO BAAB³¹ volt. Kiindulópontja Epiphanosz már említett kijelentése, miszerint két-két fordító végezte a könyvek átültetését: BAAB a 25. fejezet végénél kettévágta a könyvet, majd a fordítási megoldásokat összevetette a könyv két felében. A probléma BAAB módszerével azon túl, hogy a kiindulás feltételezhetően hibás (a munkát minden valószínűség szerint nem így osztotta volna fel két fordító), a felosztás is merőben önkényes. Nem véletlen, hogy a két rész fordítástechnikája között megfigyelhető, csupán tendenciózus, de semmiképpen sem következetes változások számbavételénél nem jut többre; kénytelen elismerni, hogy a két feltételezett fordító valószínűleg bizonyos mértékig összedolgozott és egyeztetett munka közben.

Valójában egyetlen olyan könyv van a Tórán belül, ahol markánsan el lehet különíteni egy hosszabb szakaszt: ez pedig az Exodus, amelynek utolsó egysége, a 35-40. fejezet erősen eltér a maszorétikus szövegtől mind sorrendjét, mind tartalmát illetően, és ugyanakkor a korábbi fejezetek szóhasználatát is részben új kifejezések váltják fel. Különböző megoldások születtek az ellentmondás feloldására.³² ANNELI AEJMEAEUS kijelenti: „amennyire ő a fordítót ismeri”, nem valószínű, hogy a *minuszok* és az eltérő sorrend az ő műve lenne.³³ Ő amellet teszi le a voksát, hogy a szóban forgó fejezetek a *Vajjiqrá* (Mózes 2. könyve) szövegtörténetének egy korábbi stádiumát tükrözik, vagy egy eltérő szöveghagyományra szolgálnak bizonyítékkul. Arról nem is szólva, hogy a két kijelentése némileg ellentétben áll egymással (ha eltérő szöveghagyományt tükröz, miért kell két fordítót feltételezni?), racionális érvel nemigen szolgál elmélete mellett.³⁴ HAYEON KIM az egyezések és eltérések gondos mérlegelését követően amellet érvel, hogy a különbözőségek ellenére

²⁸ Ezt a nézetet ritkán szokták megkérdőjelezni. Többé-kevésbé visszhangtalan maradt James Barr felvetése, miszerint Ézsaiás könyvének fordítása megelőzte a Tóráét: Barr 2003.

²⁹ Salvesen 2015, 30–31; Kim 2019, szakirodalommal.

³⁰ Van der Louw 2019, 273.

³¹ Baab 1933. Felosztásának alapjául az οὐδεῖς illetve οὐθεῖς használata szolgált. Meggyőző érv az ilyen típusú felosztással szemben, hogy az efféle jellegzetességek (későbbi) írnoki tevékenységhez ugyanúgy köthetők, mint az eredeti fordítói kézjegyhez.

³² A „két fordító” elméletét legkorábban Frankel vetette föl (Frankel 1851, 113). A kérdés kutatástörténetét ld. Kim 2019, 39–49.

³³ Aejmelaeus 2007, 117.

³⁴ Az ő nézetét veszi át Sidnie White Crawford, de ő sem szolgál érvekkel, hanem evidenciának veszi, hogy az eltérő szövegváltozat a végső kiformalódás előtti két eltérő variáns bizonyítéka (Crawford 2017, 60.).

ugyanarról a fordítóról van szó³⁵. Nem biztos, hogy a szóban forgó szakasz eredetére megnyugtató megoldás születik – még az is lehetséges, hogy a fordítás alapjául szolgáló héber szöveg hiányos volt, a fordító kénytelen volt fejből, vagy pedig egy (akár oktatási célra használt) kivonatból dolgozni; mindenesetre olykor egyfajta, a maszorétikus szövegtől eltérő rendezőelv ismerhető fel az anyag összeállításában, ami lehetséges, hogy valamiféle memorizálási technika jele.

Napjainkra a Genesisben felismerhető tendenciák kiértékelése finomodáson megy keresztül: mint korábban érintettem már, egyfajta munka közbeni fejlődést állapítanak meg (lásd a figura etymologicák visszaadását), ami a téma egyik szakértője, THEODOR VAN DER LOUW szerint majd-hogynem elvárható egy nagyobb lélegzetű fordítás esetén. Az ő véleménye az – és ezzel teljes mértékben egyetérthetnek mindazok, akik valaha is próbálkoztak efféle feladattal –, hogy egy fordító először általában szószerinti fordításra törekszik, de később felszabadul arra, hogy idiomatikus megoldásokat válasszon.³⁶ Ugyanakkor – mivel más szempontok is közrejátszanak a fordítási technika kialakítása során, a legkritikább esetben találkozunk következetesen végigvitt megoldással.³⁷

Nézzünk meg egyetlen példát a VAN DER LOUW által megfogalmazott tendenciára (szószerinti: 34:18, illetve idiomatikus: 45:16):

<i>Vajjitévú divréhem be'éné Chamór:</i>	καὶ ἤρεσαν οἱ λόγοι ἐναντίον Εμμωρ.
És jók voltak szavaik Hámór szemében.	És tetszettek a szavak Emmór előtt.
<i>Vajjítav be'éné Far'ó.</i>	ἐχάρη δὲ Φαραώ.
És jó volt Fáraó szemében.	Fáraó pedig örvendezett.

Vagyis a *vajjítav be'éné* (= „jó volt a szemében”) kifejezés az első előfordulási helyén még meg lehetőségen pontos görög megfeleltetést kapott, a a harmadik előfordulásakor azonban a fordító már teljesen idiomatikus megoldást választott.

Miért fontos mindez számunkra? Azért, mert sokszor hasonló hezitálás figyelhető meg az Exodusban is, továbbá egyéb fordítástechnikai jellemzők is rokonítják a két könyvet. Ezért akad, aki mindkettőt egy fordító művének tulajdonítja. A fentebb említett THEO VAN DER LOUW felhívta a figyelmet az Exodus első fejezetének azon elemeire, melyek a Genesis végéhez kapcsolják a szöveget. Így például az Exod 1:1-ben a *bajit* fordításaként 'háznép' értelemben a πανοικία szót találjuk, ami ezen kívül csupán a Gen 50. fejezetében fordul elő a Pentateukhoszban.³⁸

VAN DER LOUW elméletének kidolgozása távolról sem komplex, inkább kérdésfelvetésnek szánja gondolatait, amely a Genesis és Exodus könyvének tüzetes tanulmányozása alapján némi kívánnivalót hagy. Az Exodus stílusát, nyelvezetét, szóhasználatát figyelembe véve egy markáns fordítóegységiség bontakozik ki a szemünk előtt³⁹: minden valószínűség szerint jogi nyelvezetben járatos, ambiciózus nyelvhasználatú személyről van szó – a Genesist olvasva nem kapunk ilyen

³⁵ Kim 2019, 39–52.

³⁶ Van der Louw 2018, 147. Lásd még Van der Louw 2019, 277–78; Aejmelaeus 1982, 172–4.

³⁷ Ne felejtjük el, hogy szent szöveg fordításáról van szó, és újra meg újra a pontos szórend, a szószerinti megoldások választása esik nagyobb súllyal a latba több fordító esetén is.

³⁸ Van der Louw 2019. A két könyv kapcsolódására még további példákat hoz fel.

³⁹ Csalog 2021.

karakterisztikus képet a fordítóról.⁴⁰ Utóbbira, vagyis a hatásos görög stílusra egyetlen példát szeretnék bemutatni, amely szintén az 1. fejezetből származik. Az alábbi szakaszban a κατα- igekötő (jelentései: le-, teljesen) halmozásával nyomatékosítja Izrael fiainak elnyomatását Egyiptomban (Exod 1:13–14):

Vajja'avedú Micrajim 'et-bené Jiszrá'él befárekh. Vajemárerú 'et-chajjéhem ba'avódá qásá be-chómer uvilvéním uvekhól-'avódá basszáde 'et kol-'avodátám 'aser 'avedú váhem befárekh.

kai κατεδυνάστευον οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ βία καὶ κατωδύνων αὐτῶν τὴν ζωὴν ἐν τοῖς ἔργοις τοῖς σκληροῖς, τῷ πληρῷ καὶ τῇ πλινθείᾳ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις τοῖς ἐν τοῖς πεδίοις, κατὰ πάντα τὰ ἔργα, ὧν κατεδουλοῦντο αὐτοὺς μετὰ βίας.

Ezért kegyetlenül dolgoztatták az egyiptomiak Izrael fiait. Kemény munkával keserítették az életüket: sárkeveréssel, vályogvetéssel és mindenféle mezei munkával; mindenféle munkával kegyetlenül dolgoztatták őket. (RÚF)

Az egyiptomiak kegyetlenül hatalmaskodtak Izrael fiain és kemény munkákkal kegyetlenül keserítették az életüket: sárral, téglavetéssel és mindenféle mezei munkákkal; mindazon munkákkal, amelyekkel kegyetlenül leigázták őket.

A héber szöveg explicite nem ad okot erre, ez teljes mértékben tudatos fordítói megoldás. Ilyen érdekes innovációkkal nemigen találkozunk a Genesis szövegében. Ráadásul a κατα- igekötő már a 10. versben előfordul az egyiptomiak bánásmódjával kapcsolatban (κατασοφίζομαι, 'túljár az eszén'). A szóban forgó szavak közül a κατασοφίζομαι és a κατοδυνάω hapax a Pentateukhoszban; a καταδυναστεύω-val itt találkozunk először⁴¹. (Tény, hogy a καταδουλώω ismét a Genesis végéhez kapcsolja valamennyire a szakaszt: a Gen 47:21-ben József bánásmódjára vonatkozik az egyiptomiakkal szemben.)⁴² A fordító az Exod 7:11-ben is gondosan megválasztott kifejezéssel dolgozik: a fáraó bölcsei (*chartummé Micrajim*) nem σοφοί („bölcsek”), hanem σοφισταί („bölcselkedők”): a fordító a σοφός melléknevet az Istentől származó bölcsességre, nevezetesen a sátor készítőinek képességére tartogatja (pl. 28:3). Ez a megkülönböztetés a Genesisben nem figyelhető meg: a fáraó bölcsei – *chakhámím, chartummím* – ott σοφός-ok, ld. Gen 41:8.⁴³

Mindezt még kiegészíthetjük azzal, hogy az Exodus görög verziója – figyelembe véve a héber szövegek hosszúságának és szókincsének arányát – kb. 1/5-del nagyobb szókincset használ, mint a Genesisé.⁴⁴

Ami a szókincset illeti, mint VAN DER LOUW vizsgálatai is mutatják: nem egy példát találhatunk arra, hogy a Genesisben rögzült megfeleltetés szerepel az Exodusban is. Azonban ugyanilyen

⁴⁰ Igaz, a Genesis szövegét ebből a szempontból – mivel híján van jogi jellegű szakaszoknak – igen nehéz összevetni az Exodusával.

⁴¹ Későbbi előfordulásai: Exod 21:17; Deut 24:7, a későbbi könyvekben viszonylag gyakrabban.

⁴² A szóban forgó versben a MT az *ávar* szó hifil alakját használja ('áttelepítette'); a fordító valószínűleg *ávad*-ot olvashatott.

⁴³ Ugyanakkor a Dániel fordítója átveszi (ld. Dán 1,20, 2,14 stb.).

⁴⁴ A megállapítás saját számolás alapján történt. Theo van der Louw viszont a két könyv szókincsét tekintve hasonló arányokat számolt ki (Louw 2019 17–19), vagyis az adatok még további pontosításra szorulnak.

könnyű ellenpéldákat felsorakoztatni. Ezek közül egyet emelnék ki. Bibliai antropológia szempontjából fontos fogalom a szív (*lév*), amelynek ekvivalenciáit vizsgálva érdekes megállapításokra juthatunk. A Berésitben összesen 17-szer előforduló kifejezés legfőbb megfeleltetése a *διανοία*, illetve annak igei formája, a *διανοέω* (8x); mindenesetre érződik a fordításban némi hezitálás, hiszen három esetben a *καρδία* szót találjuk (ebből kettőt a könyv vége felé, tehát talán megint csak a menet közben formálódó stílus bizonyítékáról van szó).⁴⁵ Az Exodusban jóval gyakrabban, 45-ször fordul elő a 'szív', ennek oka többek között, hogy a fáraó szívének megkeményítése visszatérő téma a könyvben. Ami a fáraó szívét illeti, a fordítás minden esetben *καρδία* (20x); a főpapi öltözet megfelelő darabjainál a *στήθος* ('mellkas'; 2x); ha pedig a bölcsességgel, képességgel, érzelmekkel, figyelemmel, kapcsolatban szerepel a szív, változatos megoldásokkal találkozunk (*διανοία*, *καρδία*, *νοῦς*, *ἐν ἑαυτῷ*; gyakran azonos idiómákat is különböző módon fordít). *Summa summarum*: akár összességében vizsgáljuk a *lév* ekvivalenciáit, akár szövegösszefüggésenként, nem sok hasonlóság figyelhető meg a két könyv szóhasználatát illetően.⁴⁶

A Pentateukhosz könyveinek egymással való kapcsolata tehát nem egyszerű kérdés. Az ekvivalenciák vizsgálata nem ad egyértelmű támpontot. Az egyes szavak megfeleltetésének elemzése alapján össze is lehet kapcsolni, illetve külön is lehet választani az egyes könyveket, vagyis nem véletlen, hogy az egyes kutatók egymásnak annyira ellentmondó következtetésekhez jutnak. Véleményem szerint a harmonizációk vizsgálata az, ami közelebb hozhat bennünket a megoldáshoz.

4. Harmonizációk a Szeptuagintában

A harmonizáció lényege, hogy ha egy fordítandó (a) szakasz egy másik (b) szakaszban is előforduló elemet (szó, kifejezés, kólon) tartalmaz, a fordító felhasznál(hat)ja azt munkájához, vagyis a szóban forgó (a) szakaszban ugyanúgy adja vissza azt az elemet, mint a másik (b) helyen. Ennek eredményeképpen a felhasznált (b) szakasz az egyező elemen *túl* is befolyásolja az újonnan fordított (a) részt, vagyis az a héber szövegtől kisebb-nagyobb mértékben el fog térni. A jelenség természetesen leggyakrabban ugyanazon könyvön belül érhető tetten. Nézzünk meg egy példát egyetlen fejezetben belül. A Gen 8:13-ban található *plusz* („amelyet készített”) a néhány sorral előbb található, hasonló tartalmú sornak köszönhető („kinyitotta a láda ablakát” / „eltávolította a láda fedelét”):

Gen 8:6

Vajjiftach Nóach 'et-chalón hattévá 'aser ἦν ἐφ' ἑν Νωε τὴν θυρίδα τῆς κιβωτοῦ, ἣν ἔποιησεν.

Noé kinyitotta a láda ablakát, amelyet készített. Noé kinyitotta a láda nyílását, amelyet készített.

⁴⁵ A *καρδία* előfordulásai: 6:5; 42:28; 50:21. A két szó használata nemigen különül egy egymástól, pl. érzelem esetén előforul *καρδία* (42:28) is, *διανοία* (6:6) is. Két idiomatikus kifejezés esetén az idiómát értelmezi („erősítetek meg szíveteket” > egyetek; „meglopta Lábán szívét” > „meglopta”). Ugyanakkor a 34:3-ban ill. a 45:26-ban szereplő idiómát („a szívükre beszélt”) szó szerint fordítja, az első esetben *διανοία*-val, a másodikban *καρδία*-val.

⁴⁶ Úgy tűnik, a *καρδία* csupán a Deuteronomiumban állandósul mint a *lév* ekvivalenciája. Továbbá megállapítás ezzel kapcsolatban mindenképpen árnyalni kell (Tov 2014, 55).

Gen 8:13

Vajjászár Nóach 'et-mikhsze hattévá.

Noé eltávolította a láda fedelét.

αἰ ἀπεκάλυψεν Νωε τὴν στέγην τῆς κιβωτοῦ,
ἣν ἐποίησεν.Noé eltávolította a láda fedelét, amelyet készí-
tett.

Fordítói technikának neveztem a harmonizáció jelenségét – valójában a Szeptuagintában található harmonizációkat illetően vita tárgya, hogy a harmonizált szövegváltozat a fordító önálló megoldása-e vagy egy eltérő héber *Vorlagéra* megy vissza, vagyis egy héber másolóhoz köthető-e. A kérdés meglehetősen megosztja a kutatókat.⁴⁷ EMANUEL TOV a héber nyelvű másolás szintjén történő harmonizálás mellett teszi le a voksát, aki a Genesisben előforduló harmonizációkat vizsgálta meg részletesen. Általános elvként leszögezi: ha eltérést találunk szözszerinti fordítás esetében, az az eltérő *Vorlagéra* vezethető vissza.⁴⁸ Ez a megállapítás nagyon tetszetős, azonban még a Genesis szempontjából is problematikus, hiszen még ebben a viszonylag hűségesen fordított könyvben⁴⁹ is számos apologetikus és egyéb változtatás érhető tetten. Tov olyan harmonizációkra is föl hívja a figyelmet, ahol a forrásszöveg és a célszöveg görög megszövegezése eltér (vagyis nyilvánvalóan nem a fordító, hanem a héber másoló tevékenységének következménye a hasonlóság), valamint a samaritán szöveggel is foglalkozik, ahol szintén találhatók harmonizációk, és ezek olykor a görög szövegével egyeznek. Ha azonban a pontos számokat illetve a két utóbbi kategóriába tartozó harmonizációkat megvizsgáljuk, egyértelmű, hogy a bizonyíthatóan a héber *Vorlagéhoz* köthető harmonizációk száma az összes esethez képest elenyésző, és rendszerint lényegesen egyszerűbb változtatásokról van szó: pl. egyszám helyett többszám szerepel, amely a szövegkörnyezettel magyarázható.⁵⁰

Nem cáfolható tehát az a feltételezés, hogy a harmonizációk túlnyomó többsége fordítói tevékenység nyomán keletkezett, és ez teljes mértékben logikusnak tűnik, hiszen a fordítói tevékenység jóval összetettebb, ennél fogva több hibalehetőséget megengedő folyamat, mint a másolóé.⁵¹

⁴⁷ Emanuel Tov a Septuaginta legtöbb harmonizáció által keletkezett szövegvariánsát héber *Vorlagéra* vezeti vissza. Ld. Tov 1985; Tov 2015b, 478; vele szemben megnevezhetjük Weverst, Röselt, Frankelt és Skinnert, akik fordítói tevékenységgel magyarázzák a jelenséget; a hezitálók között tarthatjuk számon Cookot (Cook 2001) és Brownt (Brown 1993).

⁴⁸ Tov 2015a, 167. Tov elismeri, hogy a Genesist ilyen szempontból nem vetették még alá elég alapos vizsgálatnak.

⁴⁹ Van der Louw, 2007, 357.

⁵⁰ Ilyen pl. a Gen 1:26 és 1:30 között történt harmonizáció.

⁵¹ A rendelkezésünkre álló adatoknak ez az értelmezése abból a szempontból is eltér Tovétól, hogy az ő felfogása szerint a harmonizáció az esetek többségében a másoló tudatos munkája volt, aki a Mindenható szavaiban nagyobb rendet kívánt teremteni, egyfajta első lépésként az Írások szabad értelmezése felé (Tov 2015a, 173). Egy fordítói harmonizálás viszont nem feltétlenül tudatos, ellentétben másfajta változtatásokkal, pl. az aktualizáló megoldásokkal. – Mivel Tov a másoló munkájának tulajdonítja a harmonizációk létrejöttét, „teljességgel meglepőnek” találja, hogy a Genesisben jóval több harmonizáció található, mint a samaritán Berésitben (Tov 2014, 321). Azt gondolom, hogy inkább az ellenkezője lenne „teljességgel meglepő”. Maga Tov is elismeri, hogy az egyezések a samaritán Pentateukhosz és a Szeptuaginta között nem elegendőek ahhoz, hogy közös szövegagyományt feltételezzünk (Tov 2015b, 477).

Egyfajta fordítói memória működéséről van szó tehát: a munka során a fordító „előhívta” a hasonló kifejezéseket azok szövegkörnyezetével együtt.⁵² Természetesen nem kötelező érvényű a működése; számos alkalommal azt láthatjuk, hogy a hasonló helyek nem hatnak egymásra, a görög verzió mindkét helyen hűséges a héberhez.

A harmonizáció kimutathatóan működött az egyes könyvek viszonyában is. Így például a Példabeszédek könyvének fordítása, a Kr.e. 2. század közepén keletkezett Paroimiai nem csupán kifejezéseket, de egész szakaszokat is át vett a Zsoltárok könyvének görög verziójából. Lássuk a könyv 1:7 versét:

*Jír'at Adonái ré'sít dá'at chokhmá úmúszár
'evílím bázu.*

A tudomány kezdete az Úr félelme; a bölcsességet és a feddést a bolondok megvetik.

Ἀρχὴ σοφίας φόβος θεοῦ,
σύνεσις δὲ ἀγαθὴ πᾶσι τοῖς ποιοῦσιν αὐτήν·
εὐσέβεια δὲ εἰς θεὸν ἀρχὴ αἰσθήσεως,
σοφίαν δὲ καὶ παιδείαν ἀσεβεῖς ἐξουθενήσουσιν.

A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme: jó értelem mindazok számára, akik azt cselekszik. Az Isten iránti kegyesség az értelem kezdete: a bölcsességet és a feddést az istentelenek semmibe veszik.

A héber szöveg viszonylag pontos fordítását az c és d sorok adják vissza; ugyanakkor az a és b sorok szinte teljes egészében megegyeznek a 111. (LXX: 110.) zsoltár 10. sorával. Ilyen esetekben természetesen felmerül a későbbi redaktori munka. A fenti helyet illetően Cook a *Paroimiai*ról írt monográfiájában meggyőzően érvel a bővített szöveg eredetisége mellett.⁵³ Általánosságban pedig elmondható, hogy amennyiben nem áll rendelkezésünkre harmonizáció nélküli szövegvariáns, a későbbi betoldás vagy javítás feltételezése merőben hipotetikus.

A könyvek között működő harmonizáció lehetőséget ad arra, hogy az egyes könyvek keletkezésének időpontját meghatározzuk. Így a fenti példával illusztrált kapcsolat alapján tudunk megadni a Paroimiai esetében egy *terminus post quemet*.⁵⁴ Másrészről (szemben az egy könyvön belül megfigyelhető harmonizációval) ilyenkor nyilván nem azonos fordítóról van szó, hanem a második fordító már ismerhette az első munkát, vagy legalábbis hozzáférése volt ahhoz.

5. Harmonizációs technika és a Pentateukhosz

Nézzük meg ezek után, hogy a Tórát tekintve milyen kapcsolatot lehet az egyes könyvek között felfedezni. Vajon melyik könyv görög verziója született meg legelőször és hatott a másokra? És mi volt az azt követő sorrend?

⁵² Érdekes módon a harmonizáció olykor visszafelé is működött, vagyis későbbi helyek hatottak korábbi locu-sokra. Így pl. a Gen 24,15-ben található pluszt (ἐν τῇ διανοίᾳ, „elméjében”) a 45. vers ihlethette. Ennek magyarázata még várat magára: minden valószínűség szerint a héber szöveg nagyon alapos ismerete lehet a jelenség háttere.

⁵³ Cook 1997, 57–63.

⁵⁴ A különböző érvek alapján a Kr. e 2. század elejére datált *Pszalmoinál* tehát nyilvánvalóan nem keletkezhetett előbb a *Paroimiai*.

Mint korábban szó volt róla: szigorúan nyelvi szempontból nem lehet különbséget kimutatni az egyes könyvek között. A *Pentateukhosz* mindegyik része többé-kevésbé ugyanabban a korban, ugyanabban a közegben született. Általános konszenzusnak az számít, hogy a Genesis fordítása készült el először.⁵⁵ Ezt azonban alapvetően azon logika alapján fogalmazzák meg, miszerint nyilván a héber Biblia első könyvét tekintették a legsürgősebb lefordítanivalónak. A többi könyv sorrendjével kapcsolatban már ritkán nyilatkoznak a kutatók.⁵⁶

Lássunk először is egy helyet az Exodusban a héber szöveghez képest az aláhúzással jelölt plusszal (23:31):

Vesattí 'et-gevülekhá mijjam-szúf ve'ad-jám
Pelistím umiddávár 'ad-hannáhár.

καὶ θήσω τὰ ὄρια σου ἀπὸ τῆς ἐρυθρᾶς
θαλάσσης ἕως τῆς θαλάσσης τῆς Φυλιστιμ
καὶ ἀπὸ τῆς ἐρήμου ἕως τοῦ μεγάλου ποταμοῦ
Εὐφράτου.

És határodát a veres tengertől a filiszteusok
tengeréig vetem, és a pusztától fogva a
folyóvízig.

Határaidat a Vörös-tengertől a Filisztiim ten-
geréig, a sivatagtól a nagy folyóig, az Eufráte-
szig teszem.

A folyóra vonatkozó pontosítások a Gen 15:18-ből kerülhettek a szövegbe:⁵⁷

lezar'akhá nátattí 'et-há'árec hazzót minnehar
Micrajim 'ad-hannáhár haggádól nehar-
Perát.

Τῷ σπέρματί σου δώσω τὴν γῆν ταύτην ἀπὸ
τοῦ ποταμοῦ Αἰγύπτου ἕως τοῦ ποταμοῦ τοῦ
μεγάλου, ποταμοῦ Εὐφράτου.

A te magodnak adom ezt a földet Egyiptom-
nak folyójától fogva, a nagy folyóig, az Eufrá-
tesz folyóig.

A te magodnak adom ezt a földet Egyiptom
folyójától a nagy folyóig, az Eufrátesz folyóig.

Hasonló példákat még szép számmal találhatunk a Tóra könyveinek viszonylatában.⁵⁸ Az egyes harmonizáló helyek vizsgálata érdekes megfigyeléshez vezethet. Úgy tűnik tudniillik, az átvételek nem feltétlenül egyirányban történtek: vagyis nem kizárt, hogy a Genesis illetve az Exodus fordítója már a Deuteronomiumot is használta. Olyan locusokról van szó, ahol a görög szövegben található *plusz* a Deuteronomium hasonló tartalmú helyével harmonizál. Így például a Gen 15:13-at érdemes összevetni a Deut 26:6-tal. Az összekötő elem a két *locus* között a közös téma: az egyiptomiak részéről történő sanyargatás, illetve az *áná* ('megaláz') ige: ennek köszönhetően került *pluszként* a Deuteronomiumból a Genesisbeli helyre a *κακώ* ('sanyargat, rosszul bánik vele'):

⁵⁵ Emanuel Tov kifejezésével élve ez a *communis opinio*. Tov 2014, 47; máshol így fogalmaz: „nem axiomatikus, de valószínű” (not axiomatic, but likely), Tov 2015c, 490–91.

⁵⁶ Hertog 2004 pl. a Deuteronomiumot előbbre teszi a Leviticusnál és a Numerinél, nyelvi hatások alapján.

⁵⁷ A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a Deut 1,7-ben is szerepel a kifejezés.

⁵⁸ Érdekes módon más párhuzamos helyek sorát kínáló könyvek (pl. Sámuel – Királyok / Krónikák) esetében jóval kevesebb harmonizációt találunk. (Tov 2015a, 169.) Ez a tény is azt támaszthatja alá, hogy a Tóra fordítói között volt egyfajta együttműködés.

Gen 15:13:

Jádó'a téda' kí-gér jihje zar'akhá be'erec ló' láhem va'avádúm ve'innú 'ótám arba' mé'ót sáná.

Tudván tudd meg, hogy a te magod jövevény lesz a földön, mely nem övé, és szolgálatra szorítják, és megalázzák őket négyszáz esztendeig.

Γινώσκων γνώση ὅτι πάροικον ἔσται τὸ σπέρμα σου ἐν γῇ οὐκ ἰδίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν αὐτοὺς καὶ ταπεινώσουσιν αὐτοὺς τετρακόσια ἔτη.

Tudván tudd meg, hogy a magod jövevény lesz a földön, amely nem az övé, szolgálatra szorítják őket, sanyargatni fogják és megalázzák őket négyszáz esztendeig.

Deut 26:6:

Járé'ú 'ótánú hammicrím vaje'annúnú vajjittenú 'álénú 'avódá qásá.

Sanyargattak minket az egyiptombeliek, és megaláztak minket, és kemény szolgálatot vetettek ránk.

καὶ ἐκάκωσαν ἡμᾶς οἱ Αἰγύπτιοι καὶ ἐταπεινώσαν ἡμᾶς καὶ ἐπέθηκαν ἡμῖν ἔργα σκληρά.

Sanyargattak minket az egyiptomiak, megaláztak minket és kegyetlen dolgokat vetettek ránk.

Az Exodus és a Deuteronomium között is találhatunk egy érdekes kapcsolatot (Exod 10:22):

Vajhí chósekh-'afélá bekhol-'erec Micrajim selóset jámim.

És sűrű sötétség lett Egyiptom egész földjén három napig.

καὶ ἐγένετο σκότος γνόφος θύελλα ἐπὶ πᾶσαν γῆν Αἰγύπτου τρεῖς ἡμέρας,

És sűrű sötétség, vihar lett Egyiptom egész földjén három napig.

A θύελλα ('vihar') – amely trilegomenon a Szeptuagintában⁵⁹ – pluszként van jelen az Exodus szövegében. A Deut 4:11-hez nem egy konkrét szó, csupán a sötétséggel (*chósekh-'afélá* ill. *'aráfel*) párosuló rendkívüli égi jelenség kapcsolja a helyet:

Veháhár bó'ér bá'és 'ad-lév hassámajim chósekh 'ánán va'aráfel.

A hegy pedig tűzben égett az ég közepéig; sötétség, köd és homályosság volt.

καὶ τὸ ὄρος ἐκαίετο πυρὶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ, σκότος, γνόφος, θύελλα...

A hegy tűzben égett az égig; sötétség, homály és vihar...

Sajnos a könyvek közötti harmonizációk teljes feldolgozása még – tudomásom szerint – nem történt meg.⁶⁰ Amennyiben a vice-versa átvételek bizonyítást nyernek, valószínűleg új paradigmát kell keresnünk a fordítások mikéntjére – vagy pedig ezen a téren is visszatérhetünk az Ariszteasz-levélben leírt metódushoz. Hogyan is nézhetett ki ebben az esetben a fordítási folyamat?

„Munkához is láttak, és minden egyes részt, amivel elkészültek, összehasonlítottak és egyeztettek, a véglegesen megállapított szöveget pedig Démétrios gondosan lemásoltatta.” (300. c.)

⁵⁹ A harmadik hely a Deut 5:22, amely szintén a 4:11-gyel harmonizál.

⁶⁰ Mindenesetre Hans Ausloos is hasonló kapcsolatot pedzeget tanulmányában a Deuteronomium és az Exodus között, bár ő nyitva hagyja a kérdést, hogy a harmonizáció utódlagos interpoláció-e: Ausloos 2009.

Egyik lehetséges paradigmát tehát az Ariszteasz-levél adja: az egyes szakaszokat külön fordítók ültetik át görögre, ámde időről időre egyeztetik az elkészült szövegeket, ami következtelen ekvivalenciákhoz, egymástól való átvételhez vezethetett. Mint már fentebb szó volt róla, nyelvi szempontból semmiképpen nem lehetséges időrendi sorrendbe helyezni az egyes könyveket, ami akár az egyidejű fordítást is alátámaszthatja. Ez a paradigma arra is választ adna, hogy miért nem képesek a mai kutatók dűlőre jutni az egyes könyvek stílusának egyértelmű körülírása, vagy a fordítók pontos száma kapcsán. Természetesen nem arra utalok, hogy a team létszáma 72 volt, hiszen megállapítottuk, hogy az merőben idealizált szám, ám – a mondjuk, hogy öt fordító – a héber szöveget felolvasókkal s az írnokokkal kiegészítve egy mai bibliafordító-bizottság irigységét is kiváltó csapatot alkothatott.⁶¹ A fordítási munka eme menetéről ugyan csak későbbi források állnak rendelkezésre, azonban talán visszavetíthető a Ptolemaida korra is.⁶²

6. Összefoglalás

Tanulmányomban a görög nyelvű *Pentateukhosz* keletkezési körülményeivel, azon belül a fordítók számával foglalkoztam. A rendelkezésünkre álló ókori forrás, az ún. Ariszteasz-levél 72 fordítóról tudósít, ezt a számot azonban valószínűleg nem véletlenül kérdőjelezték meg a 17. századtól kezdve, hiszen több okunk van rá, hogy feltételezzük: a szám kiválasztásának szimbolikus jelentősége volt. A rabbinikus irodalomban azonban megjelent egy másik szám is a fordítókra vonatkozóan, és úgy tűnik, ez az ötös szám plauzibilisnak tekinthető, hiszen majdnem minden mai kutató egyetért azzal, hogy a Tóra könyveit egy-egy fordító ültette át görögre. Legalábbis az egyes könyvek lexikai és grammatikai vizsgálatai egymástól elkülöníthető fordítói stílusokat sejtetnek.

A szóban forgó vizsgálatok azonban nem adnak egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy az egyes könyvek fordítása milyen sorrendben történt. A logika alapján feltételezhető, hogy a Genesis fordítására került legelőször sor – ez esetben ennek a szövege valamiféle mintaként szolgálhatott a többi fordító számára. Felvetésem szerint a harmonizációs technika az, amelyik nyomra vezethet a sorrendet illetően. Ezt a technikát először egymáshoz közeli helyek esetében mutattam be egy könyvön belül, azonban a harmonizáció jelensége könyveken is átível – erre a Példabeszédek fordításából mutattam példát. Érdekes módon a *Pentateukhosz*on belül visszafelé is találunk példát harmonizációra, vagyis a Deuteronomium > Genesis illetve a Deuteronomium > Exodus viszonylatában is. Ha azonban a harmonizáció oda-vissza működött, akkor feltételezhető, hogy a fordítások egyidőben keletkeztek, és az egyes fordítóknak hozzáférésük volt a többi készülő vagy elkészült részhez – ez az felvetés viszont visszavezet minket az *Ariszteasz-levél* egyik eleméhez, az egyidőben dolgozó, munkájukat időről időre egybevető fordítókhoz. Ugyanakkor nem szükséges

⁶¹ A munkát segítő felolvasókat és írnokokat illetően lásd Van der Louw érdekes kísérletét, amelynek során az eredeti fordítási körülményeket próbálták rekonstruálni: egy személy a héber nyelvű forrásszöveget olvasta fel, egy másik hangosan fordította, egy harmadik személy pedig leírta a hallott szöveget. Ez a rekonstrukció – noha valamivel későbbi forrásokon alapszik – plauzibilisnak tekinthető. Van der Louw elsősorban a fordításhoz szükséges időre volt kíváncsi; kísérlete során úgy számolt, hogy ugyanaz a team végzi az egész Tóra fordítását, ugyanakkor nem kalkulált a szövegek átnézésére, egybevetésére és lemásolására szánt idővel. – Van der Louw 2010.

⁶² Van der Louw foglalta össze a rendelkezésre álló ókori forrásokat a fordítások mikéntjével kapcsolatban: Van der Louw 2007, 32–41.

a 72-es számhoz visszatérnünk, de a könyvenként egy-egy fordítóból álló ötfős bizottságot nyugodtan kiegészíthetjük segédmunkatársakkal, akik a felolvasást vagy magát az elhangzó szöveg lejegyzését végezték.

Bibliográfia

- AEJMELAEUS 1982: Aejmelaeus, Anneli: Parataxis in the Septuagint. A Study of the Renderings of the Hebrew Coordinate Clauses in the Greek Pentateuch. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Dissertationes Humanarum Litterarum Helsinki* 31: 1–198.
- AEJMELAEUS 2007: Aejmelaeus, Anneli: The Significance of Clause Connectors in the Syntactical and Translation-Technical Study of the Septuagint. In: *On the Trail of the Septuagint Translators. Collected Essays. Revised and Expanded Edition*. Leuven: Peeters, 43–58.
- AEJMELAEUS 2007: Aejmelaeus, Anneli: Septuagint Translation Technics – A Solution to the Problem of the Tabernacle Account? In: *On the Trail of the Septuagint Translators. Collected Essays*. Revised edition. Leuven: Peeters, 107–122.
- AUSLOOS 2009: Ausloos, Hans: Traces of Deuteronomic influence in the Septuagint : a Text-critical Analysis of Exodus 33:1–6. *Journal of Northwest Semitic Languages*. 35(1): 27–44.
- BAAB 1933: Baab, Otto: A Theory of Two Translators for the Greek Genesis. *Journal of Biblical Literature* 52(4): 239–243.
- BICKERMAN 1959: Bickerman, Elias J.: The Septuagint as a Translation. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*. 28: 1–39.
- BROWN 1993: Brown, William P.: *Structure, Role and Ideology in the Hebrew and Greek Texts of Genesis 1:1–2:3* (SBLDS) Atlanta: Scholars Press.
- COLLINS 2000: Nina L. Collins, *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*. Leiden – Boston – Köln: Brill. Supplements to Vetus Testamentum, vol. LXXXII.
- COOK 1997: Cook, Johann: *The Septuagint of Proverbs. Jewish and/or Hellenistic Proverbs? Concerning the Hellenistic Colouring of LXX Proverbs*. Leiden: Brill.
- COOK 2001: Cook, Johann: The Septuagint of Genesis: Text and/or Interpretation? In: André Wénin (ed.): *Studies in the Book of Genesis: Literature, Redaction and History*. 315–329; Leuven: University Press.
- DE CROM 2021: de Crom, Dries: The Letter of Aristeas. In: Alison G. Salvesen – Timothy M. Law (eds.): *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford University Press: Oxford.
- FRANKEL 1851: Frankel, Zacharias: *Über den Einfluss der palästinischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik*. Leipzig: Barth.
- HADAS 2007: Hadas, Moses: *Aristeas to Philocrates. Letter of Aristeas*. (2nd ed.) Eugene (Oreg.): Wipf & Stock.
- HADAS-LEBEL 2001: Hadas-Lebel, Mireille: Qui utilisait la LXX dans la monde juif? In: Cécile Doigneux – Marguerite Harl (eds.): *Le Pentateuque d’Alexandrie. Texte grec et traduction*. Les éditions du Cerf: Paris.

- HERTOG 2004: Hertog, Cornelis G. den: Erwägungen zur relativen Chronologie der Bücher Levitikus und Deuteronomium innerhalb der Pentateuchübersetzung. In: Siegfried Kreuzer – Jürgen P. Lesch (eds.): *Im Brennpunkt: Die Septuaginta-Studien zur Entstehung und Bedeutung der Griechischen Bibel*. 2. BWANT 161; Stuttgart.
- HONIGMAN 2003: Honigman, Sylvie: *The Septuagint and Homeric Scholarship in Alexandria: A Study in the Narrative of the Letter of Aristeas*. London-New York: Routledge.
- JELICOE 1968: Jellicoe, Sidney: *Septuagint and Modern Study*. Oxford: Oxford University Press.
- KIM 2019: Kim, Hayeon: *Multiple Authorship of the Septuagint Pentateuch. The Original Translators of the Pentateuch*. Leiden-Boston: Brill.
- MOMIGLIANO 1932: Momigliano, Arnaldo Dante: Per la data e la caratteristica de la lettera di Aristeas. *Aegyptus* 12: 2-3, 161–172.
- ORLINSKY 1975: Orlinsky, Harry M.: Septuagint as a Holy Writ and the Philosophy of the Translators. *HUCA* 46, 89–114.
- RAJAK 2009: Rajak, Tessa: *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora*. Oxford: Oxford University Press on Demand.
- SALVESEN 2015: Salvesen, Alison: Exodus. In: James K. Aitken (ed.): *The T&T Clark Companion to the Septuagint*. Bloomsbury: London-New Delhi-New York-Sidney, 29–42.
- SWETE 1914: Swete, Henry B.: *An Introduction to the Old Testament in Greek*. 2nd ed. Cambridge: Hendrickson.
- TOV 1985: Tov, Emanuel: The Nature and Background of Harmonizations in Biblical Manuscripts. *JSOT* 31 (1985): 3–29.
- TOV 1999: Tov, Emanuel: Renderings of Combinations of the Infinitive Absolute and Finite Verbs in the Septuagint: Their Nature and Distribution,” In: *The Greek and Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint*. VTSup 72, Leiden, 247–256.
- TOV 2014: Tov, Emanuel: The Septuagint Translation of Genesis as the First Scripture Translation. In: Kristin de Troyer – Law, Timothy Michael – Liljenström, Marketta (eds.): *In the Footsteps of Sherlock Holmes: Studies in the Biblical Text in Honour of Anneli Aejmelaeus*. BETL 72; Leuven: Peeters, 47–64.
- TOV 2015a: Tov, Emanuel: Textual Harmonization in the Stories of the Patriarch. In: *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint. Collected Essays, Vol. 3*. Brill: Leiden-Boston, 166–168.
- TOV 2015b: Tov, Emanuel: The Harmonizing Character of the Septuagint of Genesis 1–11. In: *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint. Collected Essays, Vol. 3*. Brill: Leiden-Boston, 470–489.
- TOV 2015c: Tov, Emanuel: Genesis 49 in the Septuagint: Trial and Error. In: *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint. Collected Essays, Vol. 3*. Brill: Leiden-Boston. 490–503.
- VAN DER LOUW 2007: Van der Louw, Theo: *Transformations in the Septuagint. Towards an Interaction of Septuagint Studies and Translation Studies*. Peeters: Leuven-Paris-Dudley, MA.
- VAN DER LOUW 2010: Van der Louw, Theo: The Duration of the LXX-Pentateuch Project. *Bulletin of the International Organization of Septuagint and Cognate Studies* 43: 41–51.

- VAN DER LOUW 2018: Van der Louw, Theo: The Evolution of the LXX-Genesis-Translator. In: Martin Meiser et al. (eds.): *Die Septuaginta: Geschichte – Wirkung – Relevanz*, 6. Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal, 21-24. Juli 2016 (WUNT 405; Tübingen: Mohr Siebeck), 146–157.
- VAN DER LOUW 2019: Van der Louw, Theo: The Unity of Genesis and Exodus. *Vetus Testamentum* 70(2): 270–284.
- WASSERSTEIN – WASSERSTEIN 2006: Wasserstein, Abraham –Wasserstein, David: *The Legend of the Septuagint from Classical Antiquity to Today*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WRIGHT 2011: Wright, Benjamin G. III: The Letter of Aristeas and the Question of Septuagint Origins Redux. *Journal of Ancient Judaism* 2: 303–325.
- WRIGHT 2015: Wright, Benjamin G. III: *The Letter of Aristeas*. De Gruyter.